

LUND UNIVERSITY

Nyktterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär

Lundell, Patrik

Published in:
1800-talets mediesystem

2010

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lundell, P. (2010). Nyktterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär. I J. Harvard, & P. Lundell (Red.), *1800-talets mediesystem* Kungliga biblioteket.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Patrik Lundell

Nyktterhetsfrågans mediala förutsättningar och karaktär

ATT FOLK BORDE SUPA MINDRE hade det talats om långt tidigare.¹ Men i slutet av 1830, för att fira tusenårsminnet av Ansgars första Sverige-besök och initiera en ny vändpunkt, utgav Carl af Forsell anonymt skriften *Underrättelser om de i Amerika inväntade Temperance Societies*. Forsell efterlyste bland annat föreningsbildande, och han kom ganska snart att höras. Detta var startskottet för en organiserad nyktterhetsrörelse i Sverige. Redan under 1830-talet kom diskussioner och initiativ relaterade till nyktterheten och superiet att begreppsliggöras som ”nyktterhetsfrågan”, som en av de första ”frågorna” jämte ”fattigvårdsfrågan” och ”den sociala frågan”. Terminologin anger att det rörde sig om ett tämligen allmänt erkänt problemområde som på olika vis och i stor skala representerades i offentligheten, eller annorlunda uttryckt: att problemområdet på en rad sätt och i betydande omfattning medierades. Den nya terminologin antyder förstås också tillvaron av mediala förhållanden vilka överhuvudtaget möjliggjorde uppkomsten av något sådant som ”frågor”.²

Den nyktterhetsivrande brukspatronen Carl Ekenstam, som redan i januari 1831 stiftade en förening vid sitt mässingsbruk i östgötska Gusum, norr om Valdemarsvik, utgör centralnoden i det mediala system som ska spåras. Ekenstam själv är inte huvudsaken och artikeln utgör ingen regelrätt fallstudie utan mannen fungerar som utgångspunkt för prövande resonemang. Han var aktiv under hela den tidiga nyktterhetsrörelsens period, från 1830 till slutet av 1850-talet. (Den mesta verksamheten i landet dog ut

efter husbehovsbränningens avskaffande 1855 för att sedan få fart igen, med visst bistånd av den äldre Ekenstam, under 1870-talet.) Han närma- de sig problemet utifrån ett lantbruksperspektiv, men kunde också lägga andra nationalekonomiska liksom moraliska och religiösa perspektiv på frågan, och han beställde till exempel en nykterhetsbön. Han skrev veten- skapligt orienterade skrifter men också bland annat en folklig katekes. Han var verksam på lokalplanet och både i ett regionalt och nationellt samman- hang. Ekenstam kommer vidare att sättas in i en bredare nykterhetskon- text, inom länet i första hand men även genom nationella utblickar, vari- från exempel överhuvudtaget kan lånas där han själv lämnat luckor.

Av mycken litteratur kan man lätt få för sig att det enda medium värt någon uppmärksamhet under den här tiden är den periodiska litteratu- ren. Pressen menas ofta ha varit det ur opinionsbildningssynpunkt vikti- gaste mediet, och den betraktas samtidigt som den bästa ingången för att i efterhand komma åt dominerande opinioner. Just denna period har i svensk presshistorieskrivning dessutom framställts som ett genombrott för en fri och öppen pressdebatt; man har då tilldelat huvudrollerna an- tingen Johan Johansson, Georg Scheutz och *Argus* från 1820 eller, och betydligt oftare, Lars Hierta och *Aftonbladet* från 1830.³ Ekenstam själv hade emellertid en helt annan syn på saken. 1845 klagade den produktive och annars välspridde nykterhetsmannen på att de allmänna tidningarna ignorerade nykterhetsfrågan. De ”tiga såsom goda barn”, skrev han till en vapenbroder.⁴ Och en sådan klagan är förstås svår att förena med fö- reställningar om pressen som ett tankarnas torg.

Artikeln poänger är 1) att visa att nykterhetsfrågan skapades i en mängd olika medier och att den mångmediala karaktären kan förstås som en förutsättning för uppkomsten överhuvudtaget av ”frågor”; 2) att den tidiga nykterhetsrörelsen inte ska förstås endast *genom* dess olika me- diala uttryck utan i stor utsträckning *som* desamma; och 3) att mediesys- temperspektivet kan öppna blicken för komplexa relationer som avse- värt nyanserar etablerade föreställningar om tidens såväl medieutveck- ling som associationsväsende. Frustrationen över den nya pressen hos en uppburen medborgare och framgångsrik opinionsbildare ska, kort sagt, göras begripligare.

Nykterhetens medieformer

Genom att fokusera på ett av sekelmittens mest brännande ämnen visar den här artikeln på behovet av att uppmärksamma också andra medie- former än tidningarna och tidskrifterna; detta för att förstå både nykter-

heten och pressen. Till att börja med handlar det därför om att besvara en nog så elementär men helt grundläggande fråga: Genom vilka medier mötte olika publiker nykterhetsfrågan? Följdfrågor om faktisk cirkulation och olika publika kretslopp är svårare att besvara, men en bit på vägen går att komma även om det i denna artikel endast blir antydningvis. Detsamma gäller hur medieformerna inverkade på varandra, och hur enskilda aktörer förstod och förhöll sig till dessa fenomen.

Frågar man sig vilka medieformer Carl Ekenstam och nykterhetsivvarna i allmänhet använde sig av, inser man snart att det rör sig om ett vitt spektrum. Det finns därför anledning att med ett generöst mediebegrepp teckna konturerna av detta mediala panorama. Ekenstam skrev och mottog förstås brev, privata som mer officiella. Även andra handskrivna dokument hör till bilden: underskrifter, manuskript, insamlingslistor, protokoll och räkenskaper, liksom ”ett skriftligt document” som Ekenstam omtalar i ett tal på midsommarafton 1832 vari utlovas att, som det står i manuset, ”lönkrogen vid Elgerum kommer att upphöra vid nästkommande Michaelii tid”.⁵ En del av detta material kom sedan att tryckas. Annat utgjorde endast grund och förutsättningar för vad som hamnade i tryck. Manuskript, som ofta cirkulerade bland de initierade, blev till pamfletter och böcker; stadgar, formulär, årsberättelser utgavs av trycket. Ekenstams böcker och småskrifter innefattar huvudsakligen utifrån ett lanthushållningsperspektiv sakligt argumenterande framställningar, av både ett tillgängligare och mer fackmässigt slag. I ett vidare perspektiv går här att bokföra även sådant som fiktionsprosa, böner, predikningar och tal. Liksom andra nykterhetsvänner publicerade sig Ekenstam vidare i såväl allmänna tidningar som tidskrifter, inklusive de specialiserade nykterhetstidskrifterna som omsider dök upp på marknaden. I olika periodiska publikationer blev han därtill föremål för referat och citering, till exempel då han suttit som ordförande vid något nykterhets- eller lantbruksmöte. Höjs återigen blicken bortom just Ekenstam, är det nykterhetsrelaterade tidningsstoffet generellt sett mycket heterogent; här finns allt från lustiga och tragiska anekdoter över officiella meddelanden, annonser och referat av möten till utrymmeskrävande resonemang och religiös patetik. I nykterhetstidskrifterna togs xylografin, som vid den här tiden fick ett genombrott överhuvudtaget i Sverige, ofta i bruk, och dessa bilder var ofta religiösa, på annat sätt symboliska eller slog an en realistisk ton med till exempel interiörer från supande familjers hem. Frågan har inte utretts vidare, men vad gäller just bildbruket kan man åtminstone tänka sig också ett mer entydigt kommersiellt intresse hos enskilda entreprenörer att exempelvis framställa kistebrev och andra gottköpsbilder med nykterhetsrelaterade motiv.⁶

Nyktighetens budskap ljöd även muntligen. En mycket stor del av de personer som intog ledande roller i den organiserade nyktighetsrörelsen var präster. Dessa hade självklara plattformar i predikstolen och husförhöret. Brukspatronens storebror till exempel, komministern i Hannäs tillika kunglige hovpredikanten Thure Ekenstam, läste högt ur bland annat ”den förträfflige” Robert Bairds 1836 på konung Karl Johans initiativ och bekostnad översatta bok om rörelsen i Amerika, detta både vid husförhör och från predikstolen.⁷ Just predikstolen (*eller* tidningspressen, i stadgarna intressant nog framställda som två alternativa medier) skulle i Ekenstams egen förening användas för att offentliggöra löftesbrytares namn, en paragraf som visserligen ganska snart ströks ur stadgarna eftersom den ansågs ”olämplig”.⁸ Nyktighetsvänner var även pådrivande för att till exempel Svenska läkaresällskapets yttrande angående brännvinets skadlighet skulle en gång varje år uppläsa i rikets predikstolar. Tal och predikningar trycktes förstås inte alltid, men riktades däremot som regel direkt till en publik, om det så rörde sig om den egna församlingen, ledamöterna i nyktighetsföreningen eller större folksamlingar vid stora utomhusmöten.

Dessa sammankomster kan ses som ett slags medieform i åtminstone två avseenden. Dels som den form som innehöll de talade orden och de vidarebefordrade skrifterna, precis på samma sätt som tidningsmediet innehåller texter och bilder. Dels som ett slags symboliska manifestationer i sig själva, som rumsliga medier, vilka liksom tidningen som fysiskt objekt signalerar vissa föreställningar och värden. Denna dubbelhet, symboler *och* behållare för andra medier, gäller även för till exempel de olika nyktighetsbibliotek som organiserades, bland annat i Ekenstams grannsocken Mogata, där även en läseförening bildades. I den symboliska eller rumsliga meningen kan vidare noteras sådant som processioner, middagar (inklusive skålar) och klockringningar som ovedersägligen tog plats i rummet och knappast kan ha undgått någon i närheten. Hit hör även de arrangerade disputationerna vid en del möten, där någon utsetts att försvara, någon att angripa ett antal teser, och som inte utgjorde något annat än regelrätta skådespel, en medieform som i sin mer traditionella form annars inte verkar ha tagits i anspråk av nyktighetsvännerna.

Följs det rumsliga och symboliska spåret vidare – hur kom människor överhuvudtaget i kontakt med nyktighetsidéerna? – bör så olika fenomen som individer och ölbryggerier tas i beaktande. Enskilda samtal är svåra att komma åt, men de kan svårligen överskattas och undantagsvis berörs de i olika texter. I ett odaterat manuskript, uppenbarligen ett anförande av något slag till folket på Gusum, talar Ekenstam om hur de som försvarar brännvinet gör så ”[i]cke blott genom samtal, utan även i

många tidningar”. I efterhand har han lagt till ordet ”tryckta” före ”tidningar”, en precisering som antyder att hans publik på bruket till stor del levde i en muntlig kultur.⁹ I det anförda talet på midsommarafton 1832 påminner han om vad nykterhetslöftet innebär härvidlag: ”tala ofta härom med alla Edra bekanta. Låten Eder icke afskräckas genom deras enfaldiga eller motvilliga svar”.¹⁰ På Gusums bruk personifierade förstås Ekenstam själv nykterheten; i praktiken måste det för hans underlydande ha varit mycket svårt att skilja mellan brukspatronen och ordföranden i nykterhetsföreningen, i synnerhet som i den patriarkala strukturen nykterheten och arbetet på bruket endast var delar i den helhet som också innefattade sparbank, undervisning och själavård. I nykterhetslöftet ingick vidare att uppfostra sina barn efter nykterhetsprinciper. På Gusum var nykterheten med andra ord en del av vardagen och ständigt närvarande i den lokala miljön, men samma nykterhet kunde också bestå i brott mot denna vardagslunk: årsdagen av föreningsbildandet, den 16 januari, var till exempel fri från arbete. En person som Peter Wieselgren, med vilken Ekenstam hade tät och förtrolig kontakt, kan däremot snarast beskrivas som en nationell kändis, som av allt att döma drog folk för att inte minst bli sedd. Om hans berömmelse vittnar även att en sup av det största slaget skämtsamt kallades just en wieselgrenare.

I synnerhet i början, under 1830-talet, uppfattades ölet och vinet som räddningen undan brännvinet. Vid den här tiden gjordes nämligen i allmänhet en åtskillnad mellan de destillerade dryckernas alkohol och de jästa varornas vinämne; därtill var konsumtionen av jästa drycker synnerligen begränsad vid en jämförelse. Med ”nykterhet”, eller ”absolutism” som användes synonymt, avsågs just avhållsamhet från de destillerade och måttlighet i fråga om de jästa dryckerna. ”Måttlighet” betydde måttlighet även i fråga om brännvinet. Ekenstam, vars förening var absolut, kungjorde så vid dess första större sammankomst och under skålar i ”godt inhemskt bärvin” att ett stort bryggeri skulle anläggas vid Gusum. ”Måtte sådana efterdömen blifwa allmänt efterföljde!” hette det sedan i *Norrköpings Tidningar*.¹¹ Och liksom brännvinsspannorna användes som metaforer i xylografierna och agitationstalen är det rimligt att se dessa byggnader, liksom ölfaskorna och buteljerna med frukt- eller bärviner, som ett slags rumsliga medier som i sitt sammanhang talade om en nyktrare och lyckligare framtid. Att dryckerna i sig åkallades på detta vis finns det mängder av exempel på; så visste ultrakonservative Leonhard Fredrik Rääf berätta att våra starka och friska förfäder inte bara drack öl och mjöd istället för brännvin utan att de därtill gjorde det ”av glädje, ej av slapphet”.¹²

Det går möjligen att hitta exempel, men etablerade former som tea-

teruppsättningar, sånger och diplom saknas i det material jag tagit del av. Högkulturella uttryck som medaljer, oljemålningar och statyer likaså. Inte heller användes vad det verkar några igenkänningsattribut som armbindlar eller kokarder, eller byggdes några nykterhetstempel eller måttlighetspalats. Och en sådan lista kan förstås göras betydligt längre. En kritik som framförts mot ett brett mediebegrepp hävdar att detta tenderar att bli *för* generöst, inneslutande allt.¹³ Men givet denna potential är det snarare anmärkningsvärt vilket begränsat spektrum det här ändå rör sig om. Det går visserligen att utifrån enskilda individers reception av nykterheten söka sig ut och ned i alla möjliga mediala kapillärer men behålls fokus på en potentiell kollektiv reception, är risken minimal att mediebegreppet upplöses i allt, och det förefaller tämligen odramatiskt att betrakta till exempel ölbuteljen som ett medium av betydelse för nykterhetsfrågan. Att vad som helst *kan* vara ett medium är inget problem; problemet uppstår om i konkreta empiriska undersökningar vad som helst verkligen visar sig *vara* medier.

Nykterhetens mediasystem

Intressantare i detta sammanhang är hur en sådan inventering kan relateras till ett mediasystem. Redan denna ytliga bekantskap ger i alla fall något. I breven talas om manuskripten, tidningarna och böckerna, och vad som där blir sagt tar sig i en del fall så småningom ut i tryckt form. Bokbeställningar och uppmaningar att skriva den där insändaren kommunicerades förstås ofta i brevform. Vad tidningarna faktiskt förmedlade var till en mycket stor del helt beroende av andra mediala uttryck, om det så handlade om att annonsera om, puffa för eller kritiskt bemöta nykterhetslitteratur, avtrycka eller kommentera föreningsstadgor, referera eller kritisera någon predikan, eller rapportera om föreningsverksamheten i form av till exempel möten, tal och bibliotek.

Att medieformerna hängde samman var de respektive aktörerna mer eller mindre medvetna om. Wieselgren förvånades över att ingen tipsat *Aftonbladet* om de mycket hätska diskussioner som förekommit på prästmötet i Linköping 1843 och som cirkulerade i brev, lokaltidningarna och så småningom tryckta protokoll.¹⁴ Det gällde, som han uttryckte det i ett annat sammanhang, att "sprida frågan ut på publicismens och samtalets väg".¹⁵ Ekenstam menade en annan gång att man först skulle se till att en ny skrift blev allmänt spridd; sedan skulle man (oklart hur) göra allmänheten uppmärksam på det problem skriften ville belysa; och därigenom skulle det bli "strid" i tidningarna.¹⁶

Kan redan denna snabbinventering ge några ledtrådar till varför ”frågor” uppstår vid just den här tiden? Det ligger nära till hands att jämte en expanderande tidningspress uppfatta föreningsbildandet, associationsväsendets etablering i Sverige, som helt avgörande för talet om ”frågor”. Mediala aspekter är annars anmärkningsvärt frånvarande i mycken folk-*rörelse*forskning. I fallet med just nykterhetsrörelsen kan man rent av hävda att denna föreningsverksamhet i mycket hög grad *är* dess mediala uttryck. De nykterhetsföreningar det här är fråga om var på avgörande sätt mycket olika en senare tids. Medlemmar i modern mening fanns inte. Man gick inte in i en förening och deltog i något slags verksamhet utan man ingick en förening, det vill säga ingick en överenskommelse.¹⁷ Det enda aktiva som vanligen avkrävdes var en underskrift under ett nykterhetslöfte. För att återigen anföra midsommaren 1832 på Gusum: Ekenstam höll sitt tal, löftet lästes upp, nya medlemmar gick fram och skrev på och sedan avslutades mötet med en bön. Annan social interaktion må mycket väl ha utspelat sig, men inte just som en del av den påbjudna, organiserade verksamheten. Föreningens verksamhet sköttes av styrelsen, vilket ofta i praktiken innebar dess ordförande. Föreningarna som sådana var i hög grad ägnade just att göra problematiken (och förslag på dess lösning) offentlig genom fler medieformer än tidningar. Verksamheten bestod alltså till stor del i att jämte den muntliga agitationen sprida skrifter: egna och andras produktioner, i original eller översättning och i allehanda genrer, till skänks, till försäljning eller via bibliotek, samt placera inlägg och redogörelser i tidningarna. När Linköpings stifts nykterhetssällskaps stadgar betat av diverse formalia avslutas de med tre paragrafer om själva innehållet i verksamheten, vilka nästan uteslutande ägnas mediefrågor:

§8 Emellan sammankomsterna meddela Direktions-ledamöterna hwarandra genom Linköpings Nykterhets-Sällskaps Direktion sådana skrifna eller tryckta tal, berättelser m.m., hwilka de anse kunna verka för nykterheten.

§9 Finner någon Sällskapets Ledamot, att en handskrifwen afhandling förtjenar tryckas, kan han densamma föreslå, och om, sedan skriften cirkulerat, de fleste af Direktionens Ledamöter dess tryckning tillstyrkt, ombesörjer Archivarien tryckningen, så snart cassans tillgångar det medgifwa.

§10 Utom till sådana skrifers tryckning må cassan användas til inköp och spridande af skrifter, som på annor ort blifwit tryckta, samt för öfrigt till behöflige utgifter efter Direktionens beslut.¹⁸

Sålunda skapas en ny och lyckligare tid – en vändpunkt i paritet med kristendomens införande! Räkenskaperna upptar nästan uteslutande kostnader av detta slag: tryckningar, bindningar, häftningar, annonser om möten. En annan behövlig utgift var annars finansieringen av ledamöters deltagande i möten på andra orter.¹⁹ Denna mediala verksamhet – att offentliggöra problematiken – sågs också i sig som en lösning på själva problemet. Upplysningsoptimismen var påtaglig; sanningen, väl spridd, skulle komma att segra. Medialiseringen, genom flera olika former, kan alltså inte reduceras till hur nykterhetsrörelsen representerades utan handlar snarare om vad den överhuvudtaget var för något och hur den konstituerades.

Att de olika uttrycken ofta hängde samman, och i den lösa meningen kan sägas utgöra ett eller flera system, är alltså uppenbart, och var det också i samtiden. Det finns heller ingen anledning att på förhand utgå från att någon medieform var viktigare än någon annan. Trots Ekenstams frustration över en tigande press, råder det visserligen inget tvivel om att de allmänna tidningarna spelade en helt avgörande roll för nykterhetsfrågan. Men ska tidningspressen vara svaret på vilken medieform som spelade störst roll, måste frågan i så fall preciseras betydligt – för vem? i vilket avseende? Det kan lika gärna hävdas att för nykterhetspredikanterna och deras publik utgjorde framträdandet och utdelandet efteråt av tryckta skrifter det mediala centrumet, vilket alltså var beroende av en rad medieformer, bland annat tidningarna. Var systemets centrum ligger beror på ur vems perspektiv det betraktas.

Några kvantitativa uppgifter som entydigt pekar ut tidningspressens särskilda betydelse finns inte heller. Länets största tidningar, *Östgötha Correspondenten* i Linköping och *Norrköpings Tidningar*, hade upplagor på endast omkring 500 exemplar. *Aftonbladet* brukar nämnas för sin makalösa upplaga, som steg från 3 000 i början av 1830-talet för att mot slutet av 1840-talet nå 8 000. Ekenstams *Om drankfodring, såsom ett willkor för husbehofsbrännings nödwändighet*, med ett förord av den uppburne kemisten Jöns Jacob Berzelius, gick 1839 ut i 50 000 ex.²⁰ Och den lättillgängligare *Frågor och svar rörande starka dryckers missbruk, till ungdomens tjänst framställda* från 1842 var obligatorisk i folkskolan i åtminstone Guseum (och i *Nykterhets-Wännernas Tidning* yrkades att den borde bli det i hela landet). Den nya, utökade upplagan året därpå skickades på brukspatronens bekostnad till samtliga kyrkoarkiv i landet; summan 2 500 nämns. Samme Berzelius kallade denna drygt hundrasidiga skrift för ”nykterhets-katechesen”, och en förkortad version utkom i två upplagor under 1840-talet samt i en upplaga i Finland 1858.²¹ Linköpings stifts

nykterhetssällskaps räkenskaper ger uppgifter om mer ordinära upplagor: 830 (ett tal), 1 000 (stadgarna), till exempel.²²

Enligt en, visserligen ofullständig, inventering av nykterhetslitteraturen utgavs i länet under 1830-talet 12 skrifter, under 1840-talet 35 och under 1850-talet nio.²³ En annan kvantitativ uppgift: nykterhetsmötet i Hällestad i skogstrakten väster om Finspång drog sommaren 1847 omkring 3 000 personer. Under bar himmel eldades dessa av bland andra en "folktalare" som den politiskt radikale och väckte komministern Jonas Janzon – i tre timmar!²⁴ Hans indignerade tal och svavelosande predikningar utgavs också i flera fall av trycket. Och ytterligare några siffror: de första nykterhetsföreningarna i Sverige bildades som framgått 1831. 1839 fanns det 210 stycken. Under nära ett decennium fanns det två och under ett par år till och med tre samtidigt utkommande nykterhetstidskrifter; den äldsta av dessa startades 1836 och den sist avsmnade försvann 1857. Linköpings stifts nykterhetssällskap prenumererade åtminstone på tio ex av en av dem, *Fosterlandswännan*; Thure Ekenstam såg till att samma tidskrift från 1838 cirkulerade i byarna i hans församling.²⁵

Men vad säger dessa siffror? Direkta jämförelser med den (övriga) periodiska litteraturen haltar förstås betänkligt. Vad siffrorna överhuvudtaget kan jämföras med är oklart. 3 000 personer vid ett utomhusmöte på landet på 1840-talet är hisnande – och upplevdes så av åtminstone ett vittne: det låg, hette det enligt en inskickad rapport i *Norrköpings Tidningar*, "någonting outsägligen stort och hänförande i en människomassa, den en gemensam tanke liksom sammangjutit till en enda kropp, lifwad af en och samma verkande ande."²⁶ Men de flesta möten drog förstås väsentligt mindre publik. 50 000 ex av en bok är förstås mycket; men 830 tryckta ex av ett tal, vad är det?

Manuskript skickades alltså mellan linköpingsföreningens ledamöter för synpunkter och eventuell tillstyrkan för publicering. På samma förerings föranstaltande cirkulerade engelska nykterhetstidskrifter inom nätverket, och skrifter rekvirerades från huvudstaden. Ekenstams bror tog med sig skrifter på husförhören, och andra präster gjorde likadant. På mötena såldes skrifter eller delades de ut gratis; en av Wieselgrens skrifter är försedd med underrubriken "föreslås till folkgåfva i stället för 'drickepengar'".²⁷ Denna fysiska spridning, och alltså även den muntliga kommunikationen, förutsatte i många fall även den fysiska transporten av människor: Wieselgren talade om sina agitationsresor; andra mindre prominenta talare kunde åtminstone göra enstaka gästspel; de lokala föreningarna skickade representanter till regionala möten, och de regionala i sin tur till högre nivåer. "Nykterhetsagenter" blev en etable-

rad beteckning. Också publiken rörde på sig; till det omtalade mötet i Hällestad, till exempel, kom människor även från bortom grannsocknarna. Där Wieselgren drog fram lockade han folk från både när och fjärran. Ekenstam förberedde hans linköpingsbesök genom att ”ägga intresset och äfven nyfikenheten” med inlutna notiser i ortens tidningar. Vän som fiende sade samma sak: ”nog skola vi in och höra Wieselgren”.²⁸

Detta flöde av medier och människor kan förstås som nykterhetens mediasystem. Och även om kvantitativa jämförelser inte låter sig göra, kunde man argumentera för att detta flöde både till stor del skapade själva ”nykterhetsfrågan” och överhuvudtaget möjliggjorde talet om den. Det går också att i alla fall rudimentärt urskilja olika kretslopp som hakade i och överlappade varandra. Titlarna pekade ibland ut specifika publikker, direkt (som när ”allmogen i Östergötland” eller ”ungdomen” explicit adresserades eller något kallades för ”folkskrift”) eller indirekt (som i Ekenstams lantbruksvetenskapliga alster där mottagarna uppenbarligen förutsattes ha vissa förkunskaper och en viss ställning). På motsvarande sätt kan man tala om ett innehållsligt flöde eller utbyte, från till exempel breven som förberedde böckerna, vilka refererades eller recenserades i tidningarna, vilka i sin tur kommenterades i talen och sedan återigen utgjorde stoff i någons korrespondens.

Nykterheten i mediasystemet

Flöden mellan en mångfald medieformer var förstås inget unikt för nykterheten. På liknande sätt har vilken ”idé” som helst transporterats och transformerats. Själva omfattningen och det faktum att det växte fram en organisation, från den lokala nivån till den nationella (de första lokala föreningarna bildades alltså 1831, en riksorganisation 1837 och för Östergötlands del tillkom den stiftsövergripande föreningen 1844) som uppfattade som sin huvudsakliga uppgift att just reglera och stimulera dessa mediala flöden kan däremot till stor del förklara fenomenet ”nykterhetsfrågan”. Rörelsens framgång är i så måtto uppenbar: det problemområde man fokuserade kom allmänt att ges ett etablerat namn. Detaljstudier av dessa kretslopp och innehållsliga utbyten skulle ge en betydligt mer nyanserad bild av både rörelsen i synnerhet och tidens medieförhållanden i allmänhet än den som ganska ensidigt uppehållit sig vid rörelsens ”innehåll” respektive tidningspressen. Den uppgiften måste anstå här, och givet källäget rör det sig om ett mycket mödosamt kartläggningarbete där många luckor alltid kommer att kvarstå.

Men tanken på ett, eller flera, system kan bli produktiv också om den

Linköpings Stifts Nykterhetsförenings
allmänna Årsmöte hålles i Hellestads Kyrka Mån-
dagen den 21 Juni kl. 10 f. m. Directionen samt
de särskilda Nykterhetsföreningarnes Ombud samlas
förut till öfverläggning i Pastorsbostället samma
dag kl. 9. Linköping d. 10 April 1847.
Directionen. (428)

Med små medel. Annons i *Östgötha Correspondenten* 12/6 1847.

kopplas till mer övergripande aspekter av hur systemets olika delar kan tänkas ha påverkat varandra, en påverkan som rimligen blir som synligast vid förändringar av olika slag. I det följande ska därför två väldokumenterade och uppenbart relevanta förändringar belysas och relateras till rörelsens mediala villkor och strategier. Det gäller dels de förändrade redaktörsidealerna i de allmänna tidningarna som kan kopplas till uppkomsten av en uttalat opinionsbildande press, dels nykterhetssakens innehållsliga radikaliserings.

De förändringar inom redaktörsidealerna som åsyftas innebar i korthet att tidningarna alltmer kom att uppfattas som politiskt opinionsbildande och professionella projekt.²⁹ Om redaktören tidigare gjort en dygd av att vara opartisk och inte ta ställning men däremot välkomnat insända åsiktsuttryck från skilda läger, blev det allt vanligare att denne inte bara tog tydlig ställning utan uttryckligen etiketterade sitt blad som politiskt, tillhörande någon falang eller något "parti", samt därtill ofta förbehöll sig rätten att neka avvikande åsikter rum. Förändringen kan i en vidare mening beskrivas i termer av en professionalisering: redaktören inte bara tydligare bestämde över tidningens innehåll i allmänhet utan tillhandahöll även detta i större utsträckning på egen hand, eller införde på egna villkor material från andra mer eller mindre yrkesverksamma skribenter. Anledningarna till denna förändring var många och innefattar sådant som en förändrad syn på vad politik överhuvudtaget är för något liksom strategiska övervägande på en konkurrensutsatt marknad. Den tog därtill lång tid på sig, men blev särskilt märkbar och brännande från och med 1830-talet, det vill säga samtidigt som nykterhetsrörelsen formerades. De nya redaktörsidealerna omfattades först av liberala krafter, medan många konservativa publicister försvarade de äldre idealerna långt in på 1850-talet, ja i modifierade former ännu längre.

Med nykterhetsrörelsens radikalisering avses en förskjutning från nationalekonomiska, upplysta, patriarkala samt övervägande måttliga strävanden till alltmer väckelseorienterade, politiskt radikala och absolutistiska tendenser.³⁰ Det religiösa inslaget fanns där från början, men en person som den jordbrukande, vetenskaplige och statskyrkliche Carl Ekenstam kan – även om hans förening redan från början var absolut – sägas vara typisk för den tidiga rörelsen; detsamma kunde sägas om till exempel stadsläkaren i Norrköping Gustaf Eriksson som också grundade en förening redan 1831. När Ekenstam i efterhand karakteriserade sina strävanden talade han om kärleken till ”exakta vetenskaper”, och han beskrev sina skrifter som ”torra försök at nästan matematiskt bevisa den nya nykterhetslärans sanning”.³¹ Och som Ekenstam såg det handlade hela saken till stor del om att rädda nationen och dess arbetskraft. En figur som komministern Jonas Janzon däremot – aktiv inom rörelsen först från och med 1843, men ett namn inom väckelsen redan på 1820-talet – ville rädda individerna och framför allt själarna. Han kan på liknande sätt ses som typisk för den senare rörelsen. Janzon talade inte om jordbruk och foder utan om ”oro och missbelåtenhet”, om hur ”proletärernas leder” ökade, om ”[s]kakningar i samhällskroppen” och om ”samvetslösa industri-riddare” och ”bränvinsaristokrater”.³² Janzon erbjöd ”himmelsrikes nycklar”: ”Bind med dem djefwulen, kasta ut honom och lås wäl igen om ditt hus!”³³ Det handlar alls inte om ett absolut brott. Eller om en total motsättning, även om absolutisterna i en del fall kunde utmåla måttlighetsförespråkarna som nykterhetens värsta fiender. Ekenstam ses till exempel som den generösaste bidragsgivaren vid en insamling till en av Janzons resor.³⁴ Den upplysta varianten gjorde sig fortsatt hörd om än inte lika högljutt, men det var snarast dess argument som genomsyrade de diskussioner som föregick husbehovsbränningens avskaffande 1855.

Varför teg, som Ekenstam hävdade, tidningarna som goda barn? Och till att börja med: gjorde de det? Ser man till omfattningen av nykterhetsrelaterat stoff i de östgötska tidningarna råder det inget tvivel om att denna verkligen gick ned märkbart från runt decennieskiftet 1840. Och i den mån tidningarna gav uttryck för någon redaktionell linje i början av 1830-talet var denna positiv till nykterhetssaken. Så menade *Linköpings Bladets* redaktion sommaren 1833 att det var dess ”pligt att befordra Nykterhetsföreningar”.³⁵ In på 1840-talet, när de nya redaktionella idealen gjort sig allt mer allmänt gällande, är det ganska lätt att ange när tidningarna blev klart kritiska. *Östgötha Correspondenten* och *Linköpings Bladet* från och med 1843, *Norrköpings Tidningar* från 1846, för att ta de mer långlivade bladen i länet. *Nykterhets-Wännernas Tidning* beklagade redan

1842 de nya vindarna: ”Vår största olycka är att vår press ofta regeras af personer, med exempellös lättsinnighet och att man måste tigande åse den hemska utvecklingen, om man vill undgå att komma i handgemäng med dem som stå i latriner.” Och när även så ”goda wänner i wiken” som bland andra *Norrköpings Tidningar* och dess lokalkonkurrent *Den Flygande Posten* tröttnat och bytt sida 1848, rådde det inget tvivel längre.³⁶

Ett svar på frågan varför de allmänna tidningarna blev kritiska när de helt enkelt inte bara ignorerade frågan är alltså att de nya redaktionella idealen möjliggjorde detta. På 1840-talet tog redaktörerna överhuvudtaget ställning på ett sätt som för de flesta inte ens varit ett tänkbart alternativ i början av 1830-talet; föreställningen att medborgarna hade ett slags rätt att få infört något så länge detta inte stred mot tryckfrihetsförordningen var på utdöende. Ett annat svar är mer praktiskt och kommersiellt. Associationsväsendet expanderade kraftigt. Allt fanns det helt enkelt inte rum att redogöra för, eller åtminstone: någon måste betala för det. Så meddelade Carl Fredrik Ridderstad, redaktör för *Östgötha Correspondenten* – och tryckeriägare – i slutet av 1840-talet att hans tidning inte längre kunde låta införa alla mötesreferat och dylikt som strömmade in utan att dessa istället måste tryckas separat och på respektive förenings bekostnad. Och trots att Ridderstad i samma andetag kunde orda om att hans tidning ville vara ett uttryck för ”den offentliga diskussionen”, alltså i bestämd form singularis, ser vi återigen en anledning till att inte överdriva tidningspressens betydelse och göra den till synonym med Offentligheten.³⁷ Ett tredje svar till det relativa tigandet är förstås nykterhetssakens radikaliserings. Måttliga strävanden förankrade hos traditionella, upplysningsbesjälade eliter var för de flesta redaktörer något helt annat än en absolutism som tog sig uttryck i massmöten, politisk radikalism och angloamerikansk väckelse.

Var accenterna ska läggas varierar från fall till fall. Men någon enkel gradering eller tydligt orsakssamband står inte att finna. Det är till exempel högst tänkbart att nykterhetsrörelsens radikaliserings rent av stimulerade någon redaktör att i just denna fråga ta steget fullt ut och i förlängningen göra tidningen till ett modernt opinionsorgan. Men man kan mycket väl se påverkan åt det andra hållet, det vill säga att tidningarnas redigeringsprinciper drev på radikaliserings av nykterhetssaken. Ekenstam, som inledningsvis tänkt sig att den sakliga upplysningsverksamheten skulle få folket att helt enkelt kräva ett förbud mot husbehovsbränningen, började omsider istället argumentera för att rörelsen borde gå ut mycket hårt med förbudskrav, redan innan opinionen egentligen var mogen för det. Intressant nog anförde han vad man kan kalla rent medie-

strategiska skäl. Gick man nämligen ut med förbudskrav skulle motståndarna tvingas agera, och det skulle då åter bli ”kamp på liv och död”, och det ”är just under sådana strider sanningen går segrande fram”.³⁸ På motsvarande dubbeltydiga vis kan de renodlade nykterhetstidskrifterna, ett slags nischmedium, liksom den kraftiga ökningen under 1840-talet av utgiven nykterhetslitteratur förstås: Å ena sidan som delar av en allmänt expanderande och dynamisk mediemarknad (och i tidskrifternas fall som ett anammande av moderna redaktörsideal), å andra sidan som en påtvingad utväg när tidigare utnyttjade kanaler ströps, det vill säga när tidigare öppna tidningar började tuga.

Snarare än att försöka identifiera några entydiga orsakssamband och reducera krafternas spel måste komplexiteten erkännas och undersökas empiriskt. Uppenbarligen har jämte de traditionellt uppmärksammade en mångfald medieformer spelat roll. Förgivettagna mediala hierarkier är i själva verket mycket relativa, och till synes vittskilda fenomen har återverkningar på varandra; detta delvis därför att de är länkade via olika medier. Nykterhetsfrågan konstituerades i en rad olika medier, och denna mångmedialitet var ett grundläggande villkor för fenomenets konceptuella genomslag. Rörelsen bestod till stor del av sina mediala uttryck, i sin tur mer eller mindre villkorade – i termer av förstärkning, cirkulation, anpassning, konkurrens – av det mediesystem i vilket de ingick.

NOTER

- 1 Föreliggande artikel utvecklar perspektiv i min ”Nykterhet i provinsen: Nykterhetsföreningar och press i Östergötland vid 1800-talets mitt”, *Spiritus*, vol. 3, 2001. Om inte annat anges hämtas sakuppgifter och generella tolkningar av nykterhetsrörelsen historia därifrån utan närmare anvisning. Detta betyder att för snävt nykterhetshistorisk litteratur hänvisas läsaren dit.
- 2 Jämför Frans Lundgren, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt* (Hedemora: Gidlund, 2003), 255, som pläderar för forskning kring hur olika problemområden blivit och gjorts offentliga.
- 3 Exempelen där Hierta och *Aftonbladet* tillskrivs denna roll är legio; två exempel där *Argus* snarare betonas är Tom Söderberg, *Den fria pressens fader: Argus-Johansson (1792–1860)* (Hägersten: Kooperativa bokgillet, 1974) och Cecilia Rosengren, *Tidevarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johanstidens Sverige* (Stockholm: Symposium, 1999). Min avhandling *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2002), ägnas åt att problematisera dessa genombrotthistorier och presentera en alternativ tolkning.

- 4 Ekenstam till Peter Wieselgren 28/1 1845, Peter Wieselgrens brevsamling, Göteborgs universitetsbibliotek (GUB).
- 5 ”Midsommar 1832”, mappen ”Manuskript och andra skrivelser i nykterhetsfrågan av major Carl Teodor Ekenstam”, Höstrumsarkivet vol. 81, Linköpings stiftsbibliotek (LiSB).
- 6 Jämför Nils-Arvid Bringéus, ”Massmedium i miniformat: En översikt över den svenska kistebrevsproduktionen”, *Rig*, nr 3, 2008.
- 7 Nils Rodén, *Herrnhutiska och nyevangeliska väckelserörelser i Linköpings stift intill 1856* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1941), 303. Den bok som åsyftas är Robert Baird, *Historisk teckning af nykterhetsföreningarna i Nord-Amerikas Förenta Stater, jemte några upplysningar angående dessa föreningar i England, Sverige och andra länder* (Stockholm, 1836).
- 8 Stadgarna hittas lättast i Oscar Mannström, *Bilder och blad ur svenska nykterhetsrörelsens historia* (Stockholm: Norstedt, 1912), 242. På ett exemplar i Peter Wieselgrens brevsamling, GUB, finns en notering om att offentliggörandet övergavs.
- 9 Utkast utan rubrik eller datum, mappen ”Manuskript och andra skrivelser i nykterhetsfrågan av major Carl Teodor Ekenstam”, Höstrumsarkivet vol. 81, LiSB.
- 10 ”Midsommar 1832”, mappen ”Manuskript och andra skrivelser i nykterhetsfrågan av major Carl Teodor Ekenstam”, Höstrumsarkivet vol. 81, LiSB.
- 11 *Norrköpings Tidningar* 28/1 1832.
- 12 [Leonhard Fredrik Rääf], *Bränvinsbränning och tidsandans riktning: En betraktelse underställd rikets församlade ständer* (Stockholm: Kongl. Ordens-Boktryckeriet, 1840), 13.
- 13 Till exempel Johan Fornäs, ”Medierad kultur: Några gränsfrågor”, *Mediernas kulturhistoria*, red. Solveig Jülich, Pelle Snickars & Patrik Lundell (Stockholm: SLBA, 2008), särskilt 324.
- 14 Wieselgren till Ekenstam 27/3 1843, Höstrumsarkivet, LiSB.
- 15 Citerad i *Norrköpings Tidningar* 11/10 1843.
- 16 Ekenstam till Wieselgren 19/4 1849, avskrift, Höstrumsarkivet, LiSB.
- 17 Berndt Gustafsson, ”Associationsidén och den wieselgrenska nykterhetsrörelsen”, *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1964.
- 18 *Linköpings stifts nykterhets-sällsks stadgar* (Linköping, 1845).
- 19 Mappen ”Räkenskaper 1842–56”, Linköpings nykterhetssällskap, 1997:6, vol. 1, LiSB.
- 20 Om upplagan: Rodén, 303.
- 21 Om användningen i folkskolan i Gusum: *Nykterhets-Wännernas Tidning*, nr 8, 1842. Berzelius till Ekenstam 15/9 1843, Höstrumsarkivet, LiSB. I Ekenstams papper är det svårt att få grepp om upplagan på *Frågor och svar*; där vimlar av uppgifter på visserligen ganska stora och olika upplagor, 4 000 här, 6 000 där, men ingen tydlig summa. Om distributionen till kyrkoarkiven se Rodén, 329.
- 22 Mappen ”Räkenskaper 1842–56”, Linköpings nykterhetssällskap, 1997:6, vol. 1, LiSB.

- 23 Ferdinand Schulthess, *Svensk nykterhetslitteratur 1557–1877: Förteckning öfver tryckta skrifter rörande nykterhet, dryckenskap, brännvin o.d. på föranstaltande af Svenska nykterhetssällskapet till hundraårsdagen af P. Wieselgrens födelse* (Stockholm: Norstedt, 1900).
- 24 *Norrköpings Tidningar* 30/6 1847; det görs klart att det rör sig om en redogörelse som lämnats till redaktionen.
- 25 Rodén, 304.
- 26 *Norrköpings Tidningar* 30/6 1847.
- 27 Peter Wieselgren, *Andra supplementet till Nykterhets-skriften, innehållande öppet bref till alla som supat utan att bränna: (föreslås till folkgåfva i stället för "drickespengar")* (Lund, 1838).
- 28 Ekenstam till Wieselgren 29/8 1842, Wieselgrens brevsamling, GUB.
- 29 Beskrivningen av förändringarna i redaktörsideal och presspraktik bygger på Lundell, *Pressen i provinsen*.
- 30 Beskrivningen av nykterhetssakens radikaliserings bygger på Lundell, "Nykterhet i provinsen".
- 31 Ekenstam till Wieselgren 26/2 1876, Peter Wieselgrens brevsamling, GUB.
- 32 Jonas Janzon, *Nykterhets-Tal hållet i Motala 1850* (Linköping, 1850), 3, 15f.
- 33 Jonas Janzon, *Nykterhets-tal hållet år 1847* (Linköping, 1847), 24.
- 34 Mappen "Räkenskaper 1842–56", Linköpings nykterhetssällskap, 1997:6, vol. 1, LiSB.
- 35 *Linköpings Bladet* 27/7 1833.
- 36 *Nykterhets-Wännernas Tidning*, nr 2, 1842, respektive nr 3, 1848.
- 37 *Östgötha Correspondenten* 17/2 1849. Ridderstad och hans förhållande till olika associationer avhandlas i Hans Abenius, *Det självpåtagna uppdraget: En undersökning av medborgarprojektet kring tidningen Östgötha Correspondenten 1840–1870* (Göteborg: Historiska institutionen, 2007).
- 38 Ekenstam till Wieselgren 28/1 1845, *Wieselgrens* brevsamling, GUB.